

Interdyscyplinarne ujęcie przymusu

Anita Kubanek

Abstrakt: Specyfika poszczególnych dziedzin wiedzy pozwala na wielopłaszczyznowe spojrzenie na pojęcie przymusu i wyodrębnienie jego cech wspólnych podkreślanych przez różne, odmienne dziedziny. Wątpliwości nie ulega fakt, że interdyscyplinarne spojrzenie na określone zjawisko otwiera i rozszerza rozumowanie i niweluje ograniczenia powodowane specyfiką dziedzin wiedzy. Pryzmat każdego podejścia pozwala na wyodrębnienie różnych cech przymusu i spojrzenie na tą formę wpływu pod innym kątem, nakreślonym przez problematykę niezależnych nauk.

Prawo jest bogate w elementy przymuszania obywateli do określonych zachowań. Bowiem, jak pisał Kant „dzięki publicznym prawom przymuszającym można każdemu określić to, co należy do niego, a także zabezpieczyć go przed naruszeniem prawa przez innych”¹. Przymuszanie przez prawo (państwo) może mieć różne formy, poczynając od sankcji w przepisach prawa (przymus psychiczny), przez przymus ekonomiczny (kara grzywny w przypadku obowiązków finansowych, podatkowych czy administracyjnych) a kończąc na bezpośrednim użyciu siły fizycznej (przymus bezpośredni).

Słowa kluczowe: przymus psychiczny, przymus ekonomiczny, prawo

The interdisciplinary approach of coercion

Abstract: The characteristics of individual disciplines allows for both a multilayer look at the concept of coercion and the isolation of its common features emphasized by various distinctive fields. There is no doubt that the interdisciplinary look at the specific phenomenon opens up and expands the reasoning as well as eliminates limitations caused by the specificity of disciplines. The prism of each approach allows us to isolate different characteristics of coercion and look at this form of impact from another angle outlined by the independent sciences.

The law is rich in elements forcing people to certain behaviour. as Kant wrote, “thanks to the public forcing rights everyone can be determined what belongs to him, and protect him against others’ law violation”. Coercion by law (the state) may take many forms ranging from the rules of law (psychological constraint), economic constraint (a fine in the case of financial, fiscal or administrative obligations) and ending with the direct use of physical force (physical constraint).

Keywords: psychological coercion, coercion economic law

Każda z dziedzin nauki zajmuje się odrębnym obszarem tematycznym, porusza różne aspekty życia i funkcjonowania jednostki w społeczeństwie i w świecie oraz dotyka innej problematyki. Często zdarza się, że konkretne pojęcie występuje w każdej z tych dziedzin – pomimo ich odrębności. Tym

---

¹ I. Kant, *O porzekadle...*, op. cit., s. 18.

samym pojęcie to nasycone zostaje specyfiką poszczególnych gałęzi nauki i nabiera interdyscyplinarnego charakteru. Tak szerokie ujęcie pozwala na zbadanie różnych aspektów danego zjawiska, lepsze jego zrozumienie i zinterpretowanie, a tym samym głębszą analizę i wnioski z niej płynące. Pojęciem, które zostało poddane interdyscyplinarnej analizie jest przymus – ma ono charakter powszechny i często utożsamiane jest z przemocą.

Słownik języka polskiego wprowadza różne definicje przymusu.

Pierwsza z nich dotyczy „presji, nacisku”. W definicji tej podkreślona jest dwupłaszczyznowość pojęcia – zewnętrzna i wewnętrzna. W pierwszym ujęciu słowo przymus jest rozumiane jako „okoliczności, zmuszające kogoś do czegoś wbrew jego woli”. Okoliczności te pochodzą z zewnątrz, niezależnie od woli osoby ulegającej wpływowi, presji.

W drugim ujęciu przymus oznacza „zmuszanie się (siebie samego) do czegoś”². W tym wypadku nacisk pochodzi od samej osoby ulegającej wewnętrznemu wpływowi.

W kontekście prawnym przymus definiowany jest w *Słowniku*, jako zbiór „środków prawnych (pobawienie wolności, nałożenie grzywny) zmuszających do zastosowania się do przepisu prawa lub wyroku sądowego”³. Istotnym elementem definicji jest więc udział instytucji państwowych, które stosują środki wpływu i nacisku (przymusu) oraz sankcja zawarta w przepisie prawnym, informująca o rodzaju zagrożenia za popełnienie danego czynu, niezgodnego z prawem.

Kolejna definicja słownikowa stanowi konkretyzację ujęcia prawnego, gdyż zawęża je do przymusu administracyjnego, jako „przewidzianego przez prawo środka, zmierzającego do zapewnienia wykonania decyzji administracyjnej”⁴.

Analiza Słowników Języka Polskiego doprowadziła do wniosku, że najczęściej definicja słowa przymus sprowadza się do ujęcia ogólnego – tj. nacisk, presja wywierana dwukierunkowo (na siebie i na innych) oraz prawnego – tj. środki prawne, zmierzające do wyegzekwowania posłuszeństwa prawnego (poprzez sankcje oraz poprzez egzekwowanie wykonania decyzji i wyroków)⁵.

W uzupełnieniu do ujęcia ogólnego należy dodać, że wywieranie presji ma na celu wymuszenie określonej postawy, pożądanej przez przymuszającego. Wpływ może mieć różnorakie formy poczynając od nacisku fizycznego przez moralny po psychiczny. Podkreśla się jednak element, narzucania własnej woli wbrew woli podmiotu poddanego przymuszaniu⁶.

² S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego. Tom 3.*, Warszawa 2003, s. 799.

³ J. Bralczyk (red.), *Słownik 100 tysięcy potrzebnych słów*, Warszawa 2005, s. 675.

⁴ M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego. Tom 2.*, Warszawa 2000, s. 371.

⁵ A. Sikorska-Michalak (red.), O. Wojniłko, *Słownik współczesnego języka polskiego. Tom 2.*, Warszawa 1998, s. 202.

⁶ Vide: T. Białek, *Terroryzm. Manipulacja strachem*, Warszawa 2005, s. 27; Vide: P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2003, s. 385.

Wywieranie nacisku na osobę przywołują w definicji przymusu również przedstawiciele teologii. Uznają oni „przymus jako siłę wyższą, która płynie z przyczyny zewnętrznej, ale wolnej i zmusza człowieka do czynu sprzecznego z jego wola”⁷. Przy czym dokonano doprecyzowania, że nacisk może mieć charakter fizyczny lub psychiczny. Ma on na celu „sprowokowanie danej osoby do spełnienia oczekiwanych czynności”. Ponadto jego zastosowanie może doprowadzić do zmiany „klasyfikacji odpowiedzialności moralnej” lub może spowodować nieważność czynności prawnej, dokonanej przez osobę będącą pod wpływem nacisku⁸.

Teolodzy nadają ponadto przymusowi dwojaki charakter: moralny i prawny. Przymus moralny może mieć formę wewnętrzną i zewnętrzną. Podczas, gdy socjologowie utożsamiają przymus wewnętrzny z internalizacją norm i wartości przyjętych w grupie, teolodzy traktują go jako „pożądliwość, nałogi czy przyzwyczajenia”. Jednostka nie potrafi przy tym sama wyznaczyć granicy pomiędzy wolnością a przymusem wewnętrznym⁹. Przymus moralny-zewnętrzny ma natomiast ścisły związek z użyciem siły oraz zastosowaniem „groźb, zastraszania, szantażowania czy innych środków wywołujących uczucie strachu”¹⁰. Zauważalne jest w definicji przymusu zewnętrznego pośrednie wyodrębnienie przymusu fizycznego (pierwsza część definicji) oraz psychicznego (druga część definicji).

W literaturze z zakresu teologii bardzo dużą rolę przypisuje się wolności jednostki, która jest „najszlachetniejszym przywilejem człowieka”¹¹. Dlatego w przymusie teolodzy upatrują jedną z przeszkód czynu ludzkiego w zakresie woli¹². Przymus jest przeciwieństwem wolności jednostki i ograniczeniem jej wolnej woli. Jednak nie każdy jego rodzaj narusza wolę – „tylko taki, który jest niesprawiedliwy i silny”¹³.

W teologii podkreśla się także relację: działanie pod wpływem przymusu – odpowiedzialność. Jeżeli zastosowany przymus fizyczny ma „charakter absolutny” to w pełni znosi odpowiedzialność za czyny osoby, wobec której został zastosowany. Natomiast przymus nazywany „względny” ją jedynie pomniejsza. Na wolność woli jednostki wpływa także strach, który towarzyszy przymusowi, zwłaszcza psychicznemu (groźba). Jeżeli w pełni paraliżuje on wolną wolę osoby przymuszanej, może doprowadzić do zniesienia odpowiedzialności karnej¹⁴. Dzieje się tak, jeśli dokonana czynność nie jest wewnętrznie zła lub nie powoduje szkody duchowej (KPK z 1983 r.,

---

⁷ S. Gall (red.), *Podręczna Encyklopedia Kościelna. Tom XV–XVI*, Kraków 1908, s. 30.

⁸ E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia Katolicka. Tom XVI*, Lublin 2012, s. 774–775.

⁹ H. Vorgrimler, *Nowy leksykon teologiczny*, Warszawa 2005, s. 301.

¹⁰ E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 774–775.

¹¹ A. Zwoliński (red.), *Encyklopedia nauczania społecznego Jana Pawła II*, PWE Polwen, Radom 2003, s. 411.

¹² E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 774–775.

¹³ S. Gall (red.), *Podręczna...*, op. cit., s. 30.

¹⁴ Vide: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 774–775.

Kan. 1323, 4°). Przykładowo przymus powodujący ciężką bojaźń może być przyczyną nieważności małżeństwa.

Zauważalna jest także zależność, że zarówno strach jak i przymus są dwoma rodzajami tej samej przeszkody. „Co jest przymusem ze strony gwałcącego (naruszającego) cudzą wolę jest zarazem bojaźnią (strachem) ze strony cierpiącego”¹⁵.

Ze względu na szacunek dla człowieka i jego wolności teologia wyklucza zastosowanie jakiegokolwiek przymusu. Wyjątek stanowią „przypadki absolutnej konieczności, gdy stanowi on jedyny środek obrony osoby lub społeczności”. Nie usprawiedliwiają go żadne „szczytne cele”, nie powinien on być stosowany ani wobec osób, ani wobec grup. Co więcej, nie można nikogo przymuszać do działania wbrew jego sumieniu i przeszkadzać mu w działaniu zgodnie z jego sumieniem¹⁶.

Ujęcie prawne przymusu w teologii opiera się głównie na konsekwencjach prawnych czynności dokonanych pod wpływem nacisku. Działanie takie „wyłącza lub ogranicza wolność wyboru, ma wpływ na ważność oświadczenia woli, na dokonanie czynności prawnej”¹⁷. Podstawą tych rozważań jest Kodeks Prawa Kanonicznego. Zgodnie z jego regulacjami (KPK z 1983 r., Kan. 125 §1) czynność dokonana pod wpływem przymusu fizycznego, któremu ofiara nie mogła się oprzeć, mimo sprzeciwu zewnętrznego, uważa się za niedokonaną. Należy więc przyjąć, że w teologii (jak również prawnie kanonicznym) przymus co do zasady uwalnia człowieka od odpowiedzialności karnej (KPK z 1983r., Kan 1323, 3°). Zdarza się jednak, że czyn dokonany pod wpływem przymusu fizycznego może być zawiniony – wtedy, gdy ofiara przewidywała zaistnienie przymusu lub nie zastosowała należytej staranności, aby go uniknąć lub też, gdy go sprowokowała. W takich przypadkach przymus fizyczny nie uwalnia od odpowiedzialności karnej, a jedynie może wpłynąć na ograniczenie poczytalności sprawcy przestępstwa¹⁸.

Warto w kontekście teologii wspomnieć o tzw. przymusie parafialnym. Został on wprowadzony w Polsce w 1279 r. i dotyczy obowiązku uczestniczenia wiernych w mszach świętych oraz wspomagania Kościoła z własnych dochodów. Współczesne ustawodawstwo kościelne reguluje uprawnienia i obowiązki wiernych względem parafii, jednak nie przewiduje stosowania przymusu za ich naruszenie¹⁹.

Przymus w filozofii ogólnej i etyce definiowany jest podobnie jak w teologii – w odniesieniu do wolności. W tym ujęciu „przymus nie tylko idzie w parze z wolnością, lecz stanowi nawet jej nieodzowny warunek”²⁰.

¹⁵ S. Gall (red.), *Podręczna...*, op. cit., s. 27.

¹⁶ Vide: E. Gigilewicz (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 774–775.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, s. 775.

¹⁹ Ibidem, s. 777.

²⁰ W. Buchner, *Kant – państwo i prawo*, Kraków 1996, s. 144–145.

Jednostka ulega przymusowi, gdy postępując w pewien, określony sposób, nie może postąpić inaczej. Ponadto dostrzegalny jest aspekt woli osoby przymuszanej i jej wolnego wyboru. Zdaniem etyków i filozofów najważniejszy dylemat dotyczy bowiem odróżnienia przymusu od presji, której faktycznie się nie oparliśmy, a której mogliśmy się oprzeć²¹.

Pomiędzy wolną wolą a samowolą istnieje bardzo cienka granica. Dlatego Kant uważał, że „wszelkie ograniczenie wolności (jednej osoby) przez samowolę kogoś innego nazywane jest przymusem”²². Wola (lub samowola), zgodnie z Radbruchem, „może wywierać przymus, jeśli jest dość silna i dysponuje środkami nacisku”. Nigdy jednak nie doprowadzi do narzucenia drugiej osobie powinności. „Z woli jednostki (w formie imperatywu) wywieść można przymus – nigdy powinność”. Nie da się bowiem, zdaniem filozofa, wymusić „roзумu i moralności”²³. Petrażycki uznawał, że jakiegokolwiek „usiłowanie przymusu w zastosowaniu do ludzi mających wolną wolę jest nonsensem”²⁴. Jednak na tym właśnie opiera się istota przymusu – na przymuszaniu jednostki, która nie ma wyboru i nie może skorzystać (przynajmniej w pełnym zakresie) z własnej woli i autonomicznych zachowań.

Działanie według własnych zasad, niepopartych normami ogólnie obowiązującymi, określone jako samowola, jest niebezpieczne z punktu widzenia stosunków społecznych i może prowadzić do nieposłuszeństwa i niesubordynacji. W takim przypadku, jak pisał Hobbes „wszelkie związanie słowem jest zbyt słabe, aby nałożyć cugle na ludzką ambicję, na ludzkie skąpstwo, gniew i inne uczucia i namiętności”. Filozof upatrywał źródło posłuszeństwa w „strachu przed jakąś mocą, która może zastosować przymus”²⁵. Zauważalna jest tu dwutorowość przymusu. Osoba, która poprzez działanie samowolne przymusza kogoś do czegoś i ogranicza tym samym jego wolność, z drugiej strony sama staje się przymuszana przez jednostkę zwierzchnią (np. państwo czy lidera grupy). Można więc podsumować, za Kantem, że „sposobem ochrony wolności jednostek (przed jej ograniczeniem przez inne jednostki) jest przymus charakteryzujący prawo”²⁶.

Zdaniem Locka „człowiek jest wolnym w sytuacji, gdy nie ma przymusu ze strony innych”²⁷. A jeżeli jednak nacisk występuje to, zdaniem Humboldta, „jest on destrukcyjny dla wolności jednostki”. Pomimo tego przymus, zgodnie z Kantem, „odgrywa w życiu ludzkim, zarówno moralnym jak i publicznym, rolę pierwszorzędną; pojawia się jako zasadnicza cecha w warunkach cywili-

---

²¹ S. Blackburn, *Oksfordzki słownik filozoficzny*, Warszawa 1997, s. 328.

²² I. Kant, *O porządku: To może być słuszne w teorii, ale nic nie jest warte w praktyce*, Toruń 1995, s. 19.

²³ G. Radbruch, *Filozofia prawa*, Warszawa 2011, s. 50, 52.

²⁴ L. Petrażycki, *O nauce, prawie i moralności*, Warszawa 1985, s. 165.

²⁵ W.J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii politycznej. Od Tukidydesa do Locke'a. Tradycja klasyczna i jej krytycy*, Kęty 2010, s. 291.

²⁶ M. Szyszkowska, *Europejska filozofia prawa*, Warszawa 1993, s. 51.

²⁷ W.J. Korab-Karpowicz, *Historia filozofii...*, op. cit., s. 326.

zacji. Człowiek prawdziwie moralny znosić wciąż musi przymus wewnętrzny, który stosuje wobec samego siebie, aby zapanować nad własnymi namiętnościami. Czyni to, aby uzgodnić subiektywne maksymy postępowania z regułą imperatywu kategorycznego²⁸. Kant dostrzega także potrzebę stosowania, w ramach tzw. „dyscypliny społeczeństwa obywatelskiego”, przymusu zewnętrznego, na którym opiera się porządek prawa²⁸.

Filozofowie (zwłaszcza filozofowie prawa) najczęściej w swoich rozważaniach dostrzegali związek przymusu z państwem i prawem. Przymus stosowany przez państwo i oparty o obowiązujące w nim prawo nazywany jest przymusem państwowym lub prawnym.

Wywieranie wpływu na osobę jako element przymusu dostrzega także socjologia, która do ogólnego pojęcia przymusu odnosi się w sposób zwięzły i hasłowy. Wpływ ma tu postać silnej presji fizycznej lub psychicznej, a jego celem jest wymuszenie podporządkowania się jednostki. Podporządkowanie może polegać zarówno na podjęciu określonego działania przez jednostkę lub jego zaniechaniu²⁹. Elementu manipulacyjnego w przymusie (głównie fizycznym) dopatruje się także H. Arendt, twierdząc, że jego zastosowanie może prowadzić do kierowania ludzkimi zachowaniami. Autorka zaznacza jednak przy tym, że przymus musi być usprawiedliwiony i uprawomocniony³⁰.

Uzupełnienie powyższego podejścia stanowi definicja wyprowadzona przez P. Sztompkę, który ujmując przymusu jako „uprawnienie do wyegzekwowania swoich decyzji, żądań czy poleceń”. Autor podkreśla przy tym aspekt władczości. Oznacza to, że owe polecenia związane są ze statusem społecznym wyposażonym w „prerogatywy władcze”. Ponadto przymus „sprowadza się do wymierzenia pewnych sankcji za niepodporządkowanie się władczym decyzjom albo przynajmniej do zagrożenia tymi sankcjami”. Zagrożenie to wyposażone jest w elementy dyscypliny i strachu i ma, zdaniem autora, wymusić podporządkowanie się³¹.

Znacznie częściej w literaturze z zakresu socjologii upatruje się funkcji społecznej w omawianym pojęciu. Przymus w tym kontekście jest zdaniem socjologów jedną z ważniejszych form kontroli społecznej, która poprzez rozmaite środki ma na celu przywołanie niesubordynowanych członków społeczeństwa do porządku³². Kontrola społeczna to „system nakazów, zakazów, sankcji i innych środków oraz metod, które służą grupie lub społeczeństwu do utrzymania konformizmu ich członków wobec wartości, norm i wzorców zachowania, przyjętych w danej zbiorowości”³³. Zaznacza

²⁸ Vide: W. Buchner, *Kant – państwo...*, op. cit., s. 144–145.

²⁹ Vide: K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 2000, s. 168.

³⁰ Vide: H. Arendt, *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Warszawa 1998, s. 40 i 67.

³¹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2004, s. 385.

³² P.L. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, Warszawa 2007, s. 70.

³³ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik...*, op. cit., s. 100–101.

się przy tym, że ostatecznym i najstarszym środkiem kontroli społecznej jest przemoc fizyczna³⁴.

Zgodnie z socjologiczną teorią kontroli społecznej Szczepańskiego każdy z członków społeczeństwa powinien wyczuć co jest dopuszczalne, a co zakazane. Z reguły większość członków posiada powyższą umiejętność i z korzyścią dla całej grupy ją realizuje. Wynika to z internalizacji norm i wartości występujących w grupie, a proces ich uzewnętrzniania to tzw. mechanizm psychospołeczny – czyli odczuwanie przez daną jednostkę posłuszeństwa jako „moralnego przymusu wewnętrznego”. Występują jednak przypadki niesubordynowanych członków, których należy „przywołać do porządku”. Wtedy grupa stosuje tzw. mechanizmy materialno-społeczne, które mają na celu „ustawienie na właściwych torach postępowania”. Jeżeli jest to niemożliwe, jednostka zostaje wyeliminowana z grupy. Szczepański uznaje, że mechanizmy te mają formę zewnętrznego przymusu stosowanego przez instytucje w danym społeczeństwie³⁵.

W ten sposób wprowadza wewnętrzną i zewnętrzną formę przymusu. Podział ten wyprowadzony jest ponadto z samych form kontroli społecznej – wewnętrznej („wewnętrzny nakaz postępowania”) i zewnętrznej („podtrzymanie konformizmu jednostek w społeczeństwie”)³⁶.

Reasumując podejście socjologiczne należy przyjąć, że przymus rozpatrywany jest dwubiegunowo – indywidualnie, w kontekście wpływu jednostki na jednostkę w celu wymuszenia określonego zachowania się (lub zaniechania) oraz zbiorowo, w kontekście wpływu społeczeństwa na jednostkę w celu eliminacji niesubordynowanych członków grupy.

W literaturze socjologicznej bardzo często dochodzi do zrównoważenia przymusu z przemocą. Przykładowo zdaniem Bergera „żadne państwo nie może istnieć bez policji czy podobnej uzbrojonej siły. Tak skrajna przemoc nie musi być stosowana często”³⁷. Poza tym autor w charakteryzowaniu uprawnień państwa, jakim jest przymus, stosuje zamiennie sformułowanie przemoc³⁸. Zauważalne jest ponadto, w publikacji cytowanego autora, że przemoc jest też uznawana jako continuum przymusu. Czyli przymus jest stosowany jako forma przymusu psychicznego, a kiedy występuje potrzeba użycia bardziej dolegliwych środków, w postaci siły fizycznej, stosowana jest „przemoc”.

Podobna sytuacja występuje w literaturze z zakresu psychologii. Przemoc jest utożsamiana z przymusem. Jest jego synonimem. Przemoc jest środkiem przymusu. „Jest działaniem godzącym w osobistą wolność

---

³⁴ P.L. Berger, *Zaproszenie...*, op. cit., s. 71.

³⁵ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1972, s. 217 i 226.

³⁶ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik...*, op. cit., s. 101.

³⁷ P.L. Berger, *Zaproszenie...*, op. cit., s. 71.

³⁸ Patrz także: pojęcie przemocy wprowadzone przez K. Olechnickiego i P. Załęckiego, cytowane w T. Pilch [red], *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Tom IV-P*, Wydaw. Żak, Warszawa 2005, s. 1050 i n.

jednostki i zmuszaniem jej do zachowań niezgodnych z jej wolą lub unieвозмоżliwieniem podjęcia działań”³⁹. Co więcej, „przemoc oznaczać może tyle samo co przymus”. Polemizujący z tym założeniem psychologowie są zdania, że „przemocy przypisuje się drastyczniejszą formę ograniczenia wolności z czynieniem szkody włącznie”⁴⁰.

Stawianie znaku równości między tymi pojęciami, zwłaszcza w kontekście działań państwa, jest jednak w moim przekonaniu błędem terminologicznym i definicyjnym.

Socjologia ujmuje przymus przez pryzmat kontroli społeczeństwa, teologia przez pryzmat wolności jednostki i jej wolnej woli.

Kolejne ujęcie proponuje pedagogika, która skupia się przy definiowaniu pojęcia przymusu na konsekwencjach psychicznych osoby, będącej pod jego wpływem oraz na wpływie przymusu na wychowanie człowieka. „Przymus to narzucenie jednostce lub zbiorowości sposobu zachowania przez nie wewnętrznie nieaprobowanego”. Może on mieć formę „presji, wywierania nacisku na osobę lub grupę osób” i prowadzić do wymuszenia działania wbrew ich woli⁴¹. Konsekwencją zastosowania przymusu może być „bunt, złość bądź lęk”. A dłuższe jego stosowanie może prowadzić do zaburzeń psychicznych, w tym do „trwałych nerwic”⁴². W kontekście wychowania „przymus to taki rodzaj wpływu na jednostkę, który dopuszcza ograniczenie wolności w imię jej dobra, w imię poszanowania praw drugiego człowieka”⁴³.

Pedagodzy są zdania, że człowiek już od początku istnienia „staje się narzędziem, instrumentem wpływu i jednocześnie jego obiektem”. Różne „ładunki” przymusu znajdują się nawet w najdelikatniejszych formach oddziaływania, takich jak wychowanie, socjalizacja czy terapia. Są to tzw. zakamuflowane formy zniewolenia⁴⁴.

Dyskurs dotyczący przymusu wywiera wpływ także na podejście do kwestii szkolnictwa w Polsce. Pedagodzy są w wielu przypadkach zdania, że wpływ ten wyraża się w „intelektualnym i emocjonalnym przywłaszczeniu, zagarnięciu i przyporządkowaniu pustym niekiedy ideałom i normom krępującym rozwój i ekspansję dzieci i młodzieży”⁴⁵. Co więcej, nie tylko szkoła – poprzez zniewolenie systemem dydaktycznym, ale również i inne instytucje społeczne i państwowe stosują przymus. „Kościół – monopolizuje zba-

---

³⁹ J. Siuta (red.), *Słownik psychologii*, Kraków 2005, s. 206.

⁴⁰ W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii*, Wydaw. Fundacja Innowacja, Warszawa 1998, s. 472.

⁴¹ Cz. Kupisiewicz, M. Kupisiewicz, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 2009, s. 147.

⁴² W. Okoń, *Nowy Słownik pedagogiczny*, Wydaw. Żak, Warszawa 2004, s. 336.

⁴³ E. Różycka (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku. Tom VI.*, Warszawa 2007, s. 51.

⁴⁴ L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wydaw. APS, Warszawa 2000, s. 335.

⁴⁵ Więcej na ten temat: teoria przemocy symbolicznej wprowadzona przez Pierre’a Bourdieu.

wienie i straszy sankcjami metafizycznymi. Państwo – grozi poprawczakiem i więzieniem. Podkultury dziecięce i młodzieżowe zmuszają neofitów do zachowań brutalnych – konformizują na swój sposób⁴⁶. Pedagodzy na każdym etapie dojrzwania człowieka i jego rozwoju moralnego dostrzegają różne aspekty przymuszania (w tym samoprzymuszania) i ograniczania wolnej woli, którym człowiek musi się podporządkować. W literaturze wyróżnia się następujące etapy „dojrzwania” do przymusu wewnętrznego – tzw. swobody pozytywnej⁴⁷:

- Etap anomii – jednostka słucha norm, bo musi.
- Etap heteronomii – jednostka słucha norm, bo je zna.
- Etap autonomii – jednostka podporządkowuje się normom, uznaje je za własne, bo je zna; emocjonalnie je akceptuje i chce zgodnie z nimi postępować.

Powyższe etapy, wyodrębnione przez S. Hessena, potwierdzają, że inną wartość przypisuje się w wychowaniu przymusowi narzuconemu z zewnątrz, inną przymusowi zewnętrznemu uświadomionemu, a jeszcze inną przymusowi wewnętrznemu, „gdzie prawodawcą i kontrolerem jest sumienie”⁴⁸.

Podstawowym dylematem pedagogów jest ustosunkowanie się do relacji swoboda czy przymus w wychowaniu. Polemika tocząca się w literaturze przedmiotu w tym zakresie ilustruje złożoność problemu. Istotną rolę odgrywa tu natura człowieka. „Jeśli człowiek z natury jest zły, to trzeba naturę przez przymus, rygor ujarzmić, a jeśli człowiek z natury jest dobry, to można mu zaufać i obdarzyć”⁴⁹. Podobnie jest w społeczeństwie – osoby sprawujące władzę przypisują sobie atrybuty przymuszania jednostki, które mają na celu „ujarzmienie” jej złej natury – niezgodnego z prawem zachowania się.

Bez względu na naturę człowieka w wychowaniu jest miejsce zarówno na przymus jak i na swobodę (B. Nawroczyński). „Przymus i swoboda nie wyłączają się, lecz wzajemnie się przenikają” (S. Hessen). Jeżeli z procesu wychowania usuniemy swobodę to zamiast wychowania będzie obowiązywała „mechaniczna tresura”. Bez przymusu wychowanie przeistoczy się w „barbarzyński chaos”. Pedagodzy uznają więc, że przymus ma swoje uzasadnienie pedagogiczne. Ale tylko pod pewnymi warunkami. Ani przymus ani swoboda nie mogą być stosowane zbyt często, gdyż łatwo mogą przybrać postać przemocy, która hamuje rozwój dziecka. Alternatywne, rzadkie stosowanie przymusu i swobody (ich współwystępowanie) prowadzi natomiast do jego rozwoju⁵⁰.

---

⁴⁶ L. Pytka, *Pedagogika...*, op. cit., s. 335.

⁴⁷ E. Różycka (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 51.

⁴⁸ E. Różycka (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 50.

⁴⁹ Ibidem, s. 49.

⁵⁰ E. Różycka (red.), *Encyklopedia...*, op. cit., s. 50–51.

Pedagogika wspomina także o pojęciu tzw. przymusu szkolnego, określonego w przepisach prawa obowiązkiem szkolnym⁵¹. Zgodnie z art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty⁵² nauka jest obowiązkiem do ukończenia 18 roku życia. Ust. 2 tego artykułu wprowadza pojęcie obowiązku szkolnego. Jest nim „prawnie uregulowana powinność dzieci i państwa dotycząca umożliwienia dzieciom w określonym wieku nauki szkolnej lub ukończenia szkoły danego typu”⁵³. Jest to forma przymusu społeczno-administracyjnego, która wiąże się z obowiązkiem spoczywającym na rodzicach. Art. 20 ust. 1 ustawy o systemie oświaty stanowi, że za niespełnienie obowiązku rodzic podlega egzekucji w trybie przepisów o postępowaniu egzekucyjnym w administracji. Obowiązek szkolny ustawodawca kwalifikuje jako obowiązek o charakterze niepieniężnym⁵⁴. Oznacza to, że za niedopełnienie tego obowiązku rodzicom grozi kara grzywny.

Powyższe uregulowania prawne ilustrują kolejne ujęcie przymusu. Prawo odnosi się do tego pojęcia w sposób pośredni i uzależniony od poszczególnych dyscyplin i gałęzi prawa. Ustawodawca nie wprowadził legalnej, jednolitej dla wszystkich regulacji definicji. Wydaje się to być niemożliwe, gdyż każda z gałęzi prawa dotyczy często odrębnych kwestii, które w żaden sposób nie współgrają ze sobą podmiotowo i przedmiotowo. Ponadto specyfika poszczególnych regulacji, ich przeznaczenie oraz sankcje za ich nieprzestrzeganie uniemożliwiają ujednoczenie tak szerokiego pojęcia jakim jest przymus i nadanie mu tym samym uniwersalnego charakteru. Różnorodne ujęcia przymusu lub jego elementów w prawie ilustrują poniższe przykłady:

- I. przymusowa hipoteka – na podstawie art. 109 ust. 1 *Ustawy z dnia 6 lipca 1982 r. o księgach wieczystych i hipotece*⁵⁵, zgodnie z którym wierzyciel, którego wierzytelność jest stwierdzona tytułem wykonawczym, określonym w przepisach o postępowaniu egzekucyjnym, może na podstawie tego tytułu uzyskać hipotekę na wszystkich nieruchomościach dłużnika.

Hipoteka taka dotyczy zazwyczaj zobowiązań publicznoprawnych, obciąża daną nieruchomość, a jej powstanie traktowane jest jako wyjątek⁵⁶.

⁵¹ Ibidem, s. 1053.

⁵² Dz.U. z 1991r., Nr 95, poz. 425, z późn. zm.

⁵³ W. Okoń, *Nowy...*, op. cit., s. 336.

⁵⁴ Art. 2 § 1 pkt 10 ustawy z dnia 17 czerwca 1966 roku o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (Dz.U. z 1966r., Nr 24, poz. 151, z późn. zm.) wymienia jako jeden z rodzajów obowiązków podlegających egzekucji administracyjnej – obowiązki o charakterze niepieniężnym niepozostające we właściwości organów administracji rządowej i samorządu terytorialnego lub przekazane do egzekucji administracyjnej na podstawie przepisu szczególnego.

⁵⁵ Dz.U. z 1982, Nr 19, poz. 147, z późn. zm.

⁵⁶ U. Kalina-Prasznik (red.), *Mała encyklopedia prawa*, Warszawa 2005, s. 470.

- II. przymus adwokacko–radcowski:
- a) w postępowaniu cywilnym – na podstawie art. 87¹ *Ustawy z dnia 17 listopada 1964 r. – Kodeks postępowania cywilnego*⁵⁷. W postępowaniu przed Sądem Najwyższym obowiązuje zastępstwo stron przez adwokatów lub radców prawnych. Oznacza to obowiązek skorzystania przez stronę z zastępstwa przez pełnomocnika procesowego. Obowiązek też może mieć charakter względny lub bezwzględny⁵⁸.
  - b) w postępowaniu karnym – na podstawie art. 446 §1 *Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego*⁵⁹, który stanowi, że apelacja od wyroku sądu okręgowego, która nie pochodzi od prokuratora, powinna być sporządzona i podpisana przez adwokata lub radcę prawnego (obowiązywanie od 1 lipca 2015 r.).
  - c) w postępowaniu sądowo-administracyjnym – na podstawie np. art. 175 § 1–3 *Ustawy z dnia 30 sierpnia 2002r. – Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi*⁶⁰, który stanowi, że co do zasady skarga kasacyjna powinna być sporządzona przez adwokata lub radcę prawnego (z zastrzeżeniem §2 i 3).
- III. przymusowe sprowadzenie lub aresztowanie świadka – np. na podstawie art. 274 ust. 1 Kodeksu postępowania cywilnego. Za nieusprawiedliwione niestawiennictwo sąd ma obowiązek skazać świadka na grzywnę, po czym wezwie go powtórnie, a w razie ponownego niestawiennictwa skáže go na ponowną grzywnę i może zarządzić jego przymusowe sprowadzenie.
- IV. pozbawienie wolności – jako jedna z kar przewidzianych przez prawo karne za popełnienie czynu niezgodnego z prawem (w art. 32 *Ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Prawo karne*⁶¹). Przymus w formie pozbawienia wolności polega na przymusowym umieszczeniu w zakładzie karnym lub areszcie śledczym.
- V. przymus podatkowy – na podstawie art. 4 *Ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. – Ordynacja podatkowa*⁶², który stanowi, że obowiązkiem podatkowym jest wynikająca z ustaw podatkowych nieskonkretyzowana powinność przymusowego świadczenia pieniężnego w związku z zaistnieniem zdarzenia określonego w tych ustawach.
- VI. przymus szkolny – na podstawie art. 15 ust. 1 ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, zgodnie z którym nauka jest obowiązkowa do ukończenia 18 roku życia, a rodzice (lub prawni opiekunowie) są odpowiedzialni za wykonanie tego obowiązku, pod rygorem grzywny.

---

⁵⁷ Dz.U. z 1964 r., Nr 43, poz. 296, z późn. zm.

⁵⁸ U. Kalina-Prasznic (red.), *Mała...*, op. cit., s. 470.

⁵⁹ Dz.U. z 1997 r., Nr 89, poz. 555, z późn. zm.

⁶⁰ Dz.U. z 2002 r., Nr 153, poz. 1270, z późn. zm.

⁶¹ Dz.U. z 1997 r., Nr 88, poz. 553, z późn. zm.

⁶² Dz.U. z 1997 r., Nr 137, poz. 926, z późn. zm.

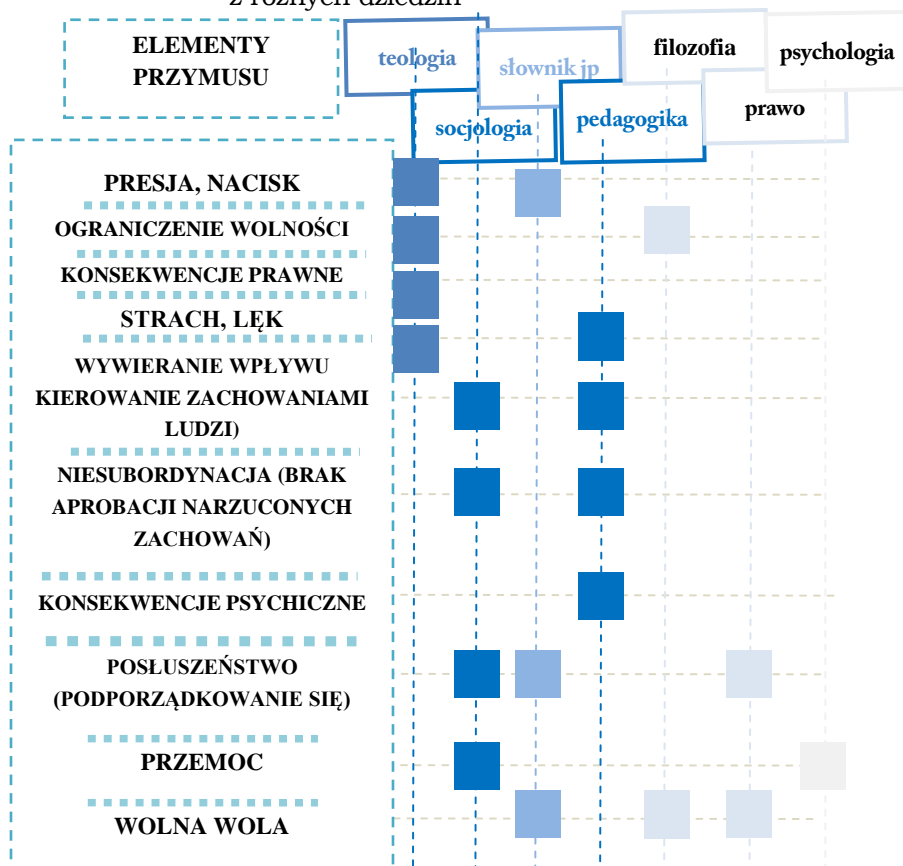
Powyższe przykłady nie stanowią katalogu zamkniętego. Prawo jest bogate w elementy przymuszania obywateli do określonych zachowań. Zwłaszcza, że jedną z funkcji prawa jest wymuszenie określonych zachowań i posłuszeństwa obywateli. Bowiern, jak pisał Kant „dzięki publicznym prawom przymuszającym można każdemu określić to, co należy do niego, a także zabezpieczyć go przed naruszeniem prawa przez innych”⁶³. Przymuszanie przez prawo (państwo) może mieć różne formy, poczynając od sankcji w przepisach prawa (przymus psychiczny), przez przymus ekonomiczny (kara grzywny w przypadku obowiązków finansowych, podatkowych czy administracyjnych), a kończąc na bezpośrednim użyciu siły fizycznej (przymus bezpośredni).

Specyfika poszczególnych dziedzin wiedzy pozwala na wielopłaszczyznowe spojrzenie na pojęcie przymusu i wyodrębnienie jego cech wspólnych podkreślanych przez różne, odmienne dziedziny. Wątpliwości nie ulega fakt, że interdyscyplinarne spojrzenie na określone zjawisko otwiera i rozszerza rozumowanie i niweluje ograniczenia powodowane specyfiką dziedzin wiedzy. Pryzmat każdego podejścia pozwala na wyodrębnienie różnych cech przymusu i spojrzenie na tą formę wpływu pod innym kątem, nakreślonym przez problematykę niezależnych nauk. Wyniki analizy prezentuje poniższy diagram.

---

⁶³ I. Kant, *O porzekadle...*, op. cit., s. 18.

Diagram 1. Cechy przymusu wyodrębnione w wyniku analizy literatury z różnych dziedzin

na podstawie publikacji umieszczonych w Bibliografii